

O‘ZBEK TILIDA DIALEKTAL HODISALARNING ADABIY TILGA KIRIB KELISH VA CHIQIB KETISH MEXANIZMLARI

Al-Qodir Rashidov

Samarqand davlat pedagogika instituti

O‘zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya. *Ushbu maqola o‘zbek tilida dialektal hodisalarning adabiy tilga kirib kelishi va undan chiqib ketishi mexanizmlarini tizimli tavsiflashni maqsad qiladi. Tadqiqot metodologiyasi sotsiolingvistik izoh, tarixiy-qiyosiy tahlil, korpusga yaqin matn kuzatuvini hamda funksional-uslubiy differensiasiya tamoyillariga tayanadi. Ma’lumotlar bazasi sifatida XX–XXI asr matbuoti, badiiy nasr va og‘zaki nutq transkriptlaridan olingan birliklar, shuningdek, dialektologik atlas va izohli lug‘atlardagi qaydlar jalb etildi. Ilmiy yangilik dialektizmning adabiylashuvi faqat “me’yorlash” bilan emas, balki fonetik moslashuv, semantik torayish yoki kengayish, stilistik resemantizatsiya va kommunikativ ehtiyojlar bilan birgalikda kechadigan ko‘p bosqichli sikl sifatida modellashtirilganidadir. Natijalar dialektal birliklarning ijtimoiy prestij, ommaviy axborot kanallari va shahar nutqi orqali tarqalishi, hamda ortiqcha variantlilik, kodifikatsiya bosimi va uslubiy cheklanishlar sabab adabiy tildan chiqib ketishini ko‘rsatadi.*

Annotation. *This article aims to provide a systematic account of the mechanisms through which Uzbek dialectal phenomena enter the literary language and subsequently exit it. The methodology combines sociolinguistic interpretation, historical-comparative analysis, corpus-like textual observation, and functional-stylistic differentiation. The dataset includes items extracted from twentieth and twenty-first century press materials, literary prose, and transcribed spoken discourse, complemented by evidence from dialectological atlases and explanatory dictionaries. The main novelty lies in modeling dialect-to-standard change as a multi-stage cycle in which normalization co-occurs with phonetic accommodation, semantic narrowing or widening, stylistic resemanticization, and communicative demand. The results indicate that diffusion is driven by social prestige, mass-media channels, and urban speech networks, whereas retreat from the standard is associated with excessive variation, codification pressure, and stylistic restrictions. The study offers an integrative framework for describing how regional forms become supraregional and how standardized usage filters or marginalizes them over time.*

Kalit so‘zlar. *dialektizm; adabiy me’yor; kodifikatsiya; sotsiolingvistika; variativlik; leksik innovatsiya; uslubiy qatlam*

Keywords. *dialectism; literary norm; codification; sociolinguistics; linguistic variation; lexical innovation; stylistic stratification*

Kirish. Dialektal hodisa tushunchasi muayyan hudud, ijtimoiy guruh yoki kommunikativ tarmoq doirasida barqaror qo‘llanadigan fonetik, leksik va grammatik birliklar majmuini anglatadi, adabiy til esa umumxalq muloqotida kodifikatsiyalangan me‘yorlar tizimi sifatida ta‘riflanadi. Bu ikki qatlam o‘rtasidagi almashinuv mexanizmi til tarixida doimo ishlaydigan “kirish va chiqish” sikli bo‘lib, unda birlik avval kontakt orqali ko‘rinadi, so‘ng ijtimoiy tarqaladi, keyin me‘yorlashadi va nihoyat yoki adabiy til tarkibiga kiradi, yoki chekinadi. Masalan, shaharlararo migratsiya va ommaviy ta‘lim kuchaygan davrlarda ayrim dialektal leksika matbuot va badiiy asarlarda tez-tez uchraydi, keyin izohli lug‘atlarda qayd etilib, umumiy iste‘molga o‘tadi. Ilmiy adabiyotda dialekt va adabiy me‘yorlar o‘rtasidagi ta‘sirlashuv “variativlik” va “prestij”(fransuzcha „ obro‘-e‘tibor “) kategoriyalari bilan tushuntiriladi, chunki adabiy tilga kirish ko‘pincha yuqori prestijli kommunikativ tarmoqlar(adabiy tildan foydalanuvchi qatlam) orqali, chiqib ketish esa kodifikatsiya(me‘yorlashtirish) va tanlov mexanizmlari orqali amalga oshadi [1; 2].

Hozirgi o‘zbek tilida urbanizatsiya, raqamli muloqot va media tarmoqlar dialektal resurslarni yangi tezlikda aylantirmoqda, natijada adabiy me‘yorning ichki chegaralari qayta belgilanish ehtiyoji kuchaymoqda. Mexanizm nuqtayi nazaridan, kirib kelish jarayoni nafaqat “yangi so‘z”ning paydo bo‘lishi, balki uning fonetik moslashuvi, morfologik paradigmalarga qo‘shilishi va uslubiy qiymatining qayta kodlanishi bilan birga boradi. Masalan, ba‘zi hududiy fonetik variantlar ommaviy sahna nutqi yoki seriallar orqali auditoriyaga tanish bo‘lib, keyin shahar yoshlari tilida neytrallasishi mumkin, ammo rasmiy hujjatlarda baribir cheklanadi. Ayrim so‘zlar borki, ular jonli so‘zlashuvda ma‘lum bir hududga xos bo‘lsa-da, yozuvchilar (masalan, Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor, Shukur Xolmirzayev) asarlari orqali adabiy til xazinasiga muhrlangan: bulturgi — o‘tgan yilgi (ko‘p shevalarda faol). Egachi — opa. Uloq — 1)hayvon, 2)milliy o‘yin.

Shevaga xos so‘z adabiy tilga qabul qilinayotganda uning fonetik shakli adabiy imlo qoidalariga moslashtiriladi. Masalan, Xorazm (o‘g‘uz) shevasidagi galdik so‘zi adabiy tilda keldik, qipchoq shevasidagi „jag‘och“ so‘zi yog‘och shaklida kodifikatsiya qilingan.

Mexanizmni to‘liq tushuntirish uchun “kodifikatsiya zanjiri” va “uslubiy filtr” tushunchalarini birlashtirgan integrativ yondashuv zarur bo‘ladi, chunki dialektal birlik matnning uslubi, janri va auditoriyasiga qarab turlicha taqdirga ega bo‘ladi. Masalan, badiiy asarlar dialektizmni obraz nutqini individuallashtirish uchun qabul qiladi, publitsistika esa ko‘proq neytral birliklarni tanlaydi, ilmiy uslub esa terminologik standartni ustun qo‘yadi. Statistik jihatdan, badiiy matnlarda dialektizmning funksional yuklama ko‘rsatkichi, ya‘ni

“semantik farqlash” yoki “kolorit berish” vazifasi, boshqa uslublarga nisbatan 2–3 baravar yuqori bo‘lishi mumkin. Bunday tafovut “stilistik bozor” modeli bilan tushuntiriladi: har bir uslubda qabul qilinadigan variantlar to‘plami mavjud, va variantning omon qolishi shu bozorga moslashish darajasiga bog‘liq [4].

Dialektal hodisalarning adabiy tilga kirib kelish mexanizmi birinchi navbatda leksik yangilanish va nomlash ehtiyoji bilan bog‘liq, ya’ni yangi predmet, amaliyot yoki ijtimoiy rol uchun qulay va qisqa birliklar supraregional muhitda tez yoyiladi. Mexanizm shunday ishlaydiki, birlik avval kontakt zonalarida, xususan bozor, transport, ta’lim va mehnat migratsiyasi maydonlarida paydo bo‘ladi, keyin “ko‘rinish chastotasi” ortib, u ommaviy nutqda neytral tus ola boshlaydi. Masalan, maishiy sohada ishlatiladigan ayrim dialektal nomlar shahar so‘zlashuviga singib, keyinchalik reklama matnlarida ham uchrashi mumkin, bu jarayon ularning stilistik neytrallashuvini tezlashtiradi. Leksik dialektizmlarning tarqalishida badiiy va publitsistik matnlar o‘rtasida nisbiy chastota farqi kuzatiladi va ayrim birliklar badiiy uslubda 10 000 so‘zga 8–12 marta, publitsistikada esa 2–4 marta uchrashi mumkin[5]. Bu farq “janrning imkoniyat darajasi” bilan bog‘liq bo‘lib, badiiy uslub dialektizmdan foydalanishda ko‘prik vazifasini bajaradi, publitsistika esa standartlashtiruvchi filtr rolini kuchliroq bajaradi.

Fonetik variant avval sahna nutqi, teleko‘rsatuv va norasmiy intervyular orqali tarqaladi, so‘ng shahar shevasiga xos “aralash talaffuz” paydo bo‘lib, unda dialektal elementlar supraregional segmentlar bilan qorishadi. Misol tariqasida, ayrim undosh assimilyatsiyasi yoki urg‘u siljishlari nutqda ommalashib, biroq yozuvda saqlanmaydi, natijada adabiy tilga “kirish” fonetik darajada ko‘proq og‘zaki qatlamda qoladi. Telejurnalistlar yoki blogerlar bilan suhbatda adabiy “nima qilyapsiz?” jumlasini qo‘llyaydi, lekin fonetik variant sifatida “y” va “l” tovushlarini tushirib qoldirib, “nima qivosiz?” yoki “nma qvotti?” shaklida umumshahar aralash talaffuziga o‘tadi. Avval biror aktyor yoki teleboshlovchi norasmiy intervyuda adabiy so‘zni o‘z shevasi ohangiga moslab (fonetik variantini yaratib) gapiradi. Bu televizor yoki ijtimoiy tarmoqlar orqali ommalashgach, katta shaharlarda yashovchi turli viloyat odamlari uni qabul qiladi va natijada dialekt ham bo‘lmagan, sof adabiy til ham bo‘lmagan “aralash shahar talaffuzi” shakllanadi.

Fonetik diffuziya ko‘pincha “yashirin prestij” bilan qo‘llab-quvvatlanadi, ya’ni so‘zlovchi o‘z guruhiga mansublikni ko‘rsatadi, biroq rasmiy yozuvda bunday indeksatsiya kommunikativ risk keltirishi sabab neytrallashadi.

Mexanizmda avvalo variant shakl so‘zlashuvda ko‘payadi, keyin u “xato” yoki “so‘zlashuv” deb baholanadigan bosqichdan o‘tadi, shundan so‘ng ayrim hollarda stilistik funksiyaga ega bo‘lsa, badiiy matnda legallashadi, aks holda chekinadi. Masalan, ayrim qo‘shimcha variantlari yoki bog‘lovchi ishlatilishidagi regional odatlar personaj nutqida

berilib, muallif matnida esa standart shakl saqlanadi va “ikki qatlamli me’yor”ni yuzaga keltiradi. Bu orfografiyaning tarixiy-an’anaviy tamoyilida aks etgan:

shohi — shoyi,
ajdar — ajdarho — ajdaho,
gazmol — gazlama,
rux — ruxsor,
masjid — machit,
kaptar — kabutar,
tan — tana
tiz — tizza

Dialektal birliklarning adabiy tildan chiqib ketish mexanizmi esa kodifikatsiya, standart ta’lim va tahririyat nazorati kuchayishi bilan birga “variantlilikni kamaytirish” ehtiyojidan kelib chiqishi aniqlashtirildi. Mexanizm shunday ishlaydiki, bir birlik dastlab keng ko‘lamda ishlatiladi, so‘ng izohli lug‘at va qo‘llanmalarda “shevaga xos” yoki “so‘zlashuv” degan belgi oladi, keyin rasmiy yozuvdan siqib chiqariladi va faqat og‘zaki yoki badiiy qatlamda qoladi: nohiya, oblana, rayon, sovxoz.

Chiqib ketish mexanizmi bo‘yicha muhokama natijalari kodifikatsiyaning ikki qirrali rolini ko‘rsatadi, ya’ni u adabiy tilni barqarorlashtiradi, lekin ayrim holatlarda tabiiy variativlikni haddan tashqari qisqartirishi ham mumkin. Mexanizm tahririy filtrlash ko‘pincha “aniqlik” va “bir xillik” mezonlarini ustun qo‘yadi, natijada dialektal sinonimlar funksional maydondan torayadi, biroq og‘zaki nutqda yashashda davom etadi: vip — limitning cheksizligi, lekin nutqda „ko‘p“ so‘zi bilan ma’nodoshlik hosil qiladi.

Xulosa. Tadqiqot o‘zbek tilida dialektal hodisalarning adabiy tilga kirib kelishi va undan chiqib ketishini ko‘p bosqichli ekanini ko‘rsatdi. Kirib kelish jarayoni odatda kontakt zonalari va media orqali ko‘rinish topib, fonetik neytrallashtirish, morfologik integratsiya, semantik torayish yoki kengayish hamda uslubiy qayta foydalanish tahlil qilindi. Chiqib ketish jarayoni ko‘pincha kodifikatsiya, ta’lim va tahririy filtrlash bosimi bilan yuzaga kelib, ko‘p holatda birlikning butunlay yo‘qolishi emas, balki rasmiy registrlardan chekinib, og‘zaki yoki badiiy registrlarda saqlanib qolishi bilan yakunlanishi ko‘rsatildi. Umuman olganda, adabiy me’yor variativlikni yo‘q qilmaydi, balki uni boshqaradi va qayta taqsimlaydi, bu esa dialektal resursning til taraqqiyotidagi rolini aniqroq baholashga imkon beradi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. Toshkent, O‘qituvchi, 1978. 400 b.

2. Karimov S. O‘zbek dialektologiyasi asoslari. Toshkent, Fan, 2003. 320 b.
3. Labov W. Principles of Linguistic Change. Volume 1: Internal Factors. Oxford, Blackwell, 1994. 656 p.
4. Trudgill P. Dialects. London, Routledge, 1994. 224 p.
5. Mahmudov N., Nurmonov A. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent, O‘qituvchi, 1995. 272 b.